

Hidas Zoltán

A rend értelemtörténetei

Szociológia és elbeszélés viszonyáról

Absztrakt: Az újkori keletű társadalomtanok, éppen jelenkori önmagunk módszeres megragadására törve, a rend történetében és a történelem rendjében is érdekeltek. A tanulmány bemutatja a legfőbb modelleket, amelyekben a szociológia történése és elméleti viszonyát elgondolta, Auguste Comte, Karl Marx, Talcott Parsons és Niklas Luhmann elméletei mellett Max Weber leginkább történelemközeli koncepcióját tárgyalva. A tét a szociológia számára a saját jelen orientálása, amennyire tőlünk, érintettektől telik.

Kulcsszavak: narrativizmus, történetiség, naturalizmus, fejlődés, elidegenedés, varázstanodás, orientáció

Az újkori alapítású szociológia – általánosító társadalomtanok kiépítése mellett – kezdetől fogva saját korunk eredeztetésén dolgozik. A társas rendek tudományos eszközökkel való feltárása hatalmas történetek elbeszélésével kezdődött, amelyek valóságos zajlásához azonban – fogalom és valóság megtört viszonya szerint – semmilyen tudás nem képes közvetlenül elhatolni: ebből a megközelíthetetlenségből fakad a megközelítések sokfélesége.¹ A teoretikus önfeltárási igény a megtörtétek egymásra következésének rendjét keresve az *előbb* és az *utóbb* különbségét kapcsolja össze, hogy benne a jelentőségteljes alakulást ragadja meg, amely éppen jelen alakunkhoz vezet. A változásra való felfokozott érzék már alig tűri az időtlenséget: a „modernizáció” egységfogalmával jelölt módszeres összegzési erőfeszítések a bennünket övező jelenkori világ jellegének beazonosítására és létrejöttének magyarázatára irányulnak.²

Az igazi időbeliesülést éppen az újkori világ felfedezése hozta el: a modern világ mi-benlétének megragadása mindenekelőtt a szüntelenül fakadó újdonságok visszatekintő megragadására tör. A mozgásba jött időben a várakozások tere többé nem esik egybe a tapasztalatokéval: akár teljes eredetiség, akár lényegi módosulás, az újkor egyszerűsége minden valaha volt rendből kitör (ld. Koselleck 2003a és 2003b). A szociológiai távlatkeresés a folytonosságok, áttörések és törések jelenhez tartó összefüggéseit nem visszatérő minták ismétlődésében, hanem a jövőre nyitott változásokban találja meg. A szociológia anyaga a történőnek látott, mozgáseményekből szövődő társas világ, amelyben – az időbeliség miatt – még a látszólagos változatlanság is a fenntartás folytató tetteinek tudható be, a változtatás és a széthullás erőivel szemben. Elterjedt felfogás szerint az újkor legsajátabb működése – a radikális időiséggel összhangban – a hatványozott kritika, másként szólva a mindenkori fennállót és benne önmagunkat is folyamatosan megkérdőjelező reflexivitás, a világ perifériája helyett immár a rend középpontjában (vö. Eisenstadt 2000: 15). A kritika fórumának tekintett gondolkodás – más szóval a saját lehetőségeit kritikailag mérlegelő ész általánossága – ugyan továbbra is biztosítani hivatott az elméleti és gyakorlati megítélés emberhez illő mércéit, de időközben, a gondolkodás következetességétől és a sokféleség tapasztalataitól hajtva, az ésszerűség körében is mozgás támadt.

Nyugati világunk antik görög múltjában történeteket keresve a tiszteletreméltó hősiesség megemlékező elbeszéléseit találjuk. Ezeket az illékony eseményeket a költészettől a nem kitalált voltak különbözteti meg, anélkül hogy ez a különbség filozófiára, azaz elvi gondolkodásra érdemessé tenné őket. Az ennél is ősbibb mítoszok örök történetekként soha nem nyúltak közvetlenül a jelenbe; időtlen történések ősmintákat ismételnék, a könnyebb megjegyezhetőség érdekében elbeszélő alakban. Az eposz sem a történő rend modellje: aligha esetleges körülmény, hogy elsőként egy újkori olvasat mutatta be Odüsszeusz kalandjait a felvilágosodás alapító mitikus történetének (Adorno és Horkheimer 2011).

1 Lásd például Niklas Luhmann megfogalmazását: „Semmilyen elmélet nem éri el a konkrétat” (Luhmann 1976: 284).

2 Max Weber megfogalmazásában: „Mi az életnek, amelybe behelyezettünk, a bennünket övező valóságát a maga sajátyszerűségében akarjuk megismerni – egyes jelenségeinek összefüggését és kulturális jelentőségét egyrészt mai alakjukban tekintve, másrészt történetileg épp ilyenéné válásuk okait vizsgálva” (Weber 1998: 29).

Persze Platón, aki az igazság magasabb rendjének örök ideavilágát máig ható erővel emelte a hozzá képest másodrendűen valóságos, bár hozzá igazodni törekvő változások fölé, történeti alakban meséli el a filozófia őstörténetét: az allegorikus elbeszélés az árnyékok barlangvilágából a fényre szabadulás felejthetetlen, de éppen a kezdetet homályban hagyó története (Platón 2014: 514a).³ Az embernek a voltaképpeni valósággal való kapcsolatát ugyancsak egy történet, a preegzisztens lélek mindent feledtető születésének története teremti meg, amely az emberi életidőt a lélek előrehaladó küzdelmének mutatja a visszaemlékezésért (Platón 2020: 72e–77a).

Az életvilágbeli történesekben kibontakozó értelem felfedezéséhez isteninek és e világinak a kitüntetett találkozáseseeményeire volt szükség. Ez a lehetőség nyugati világunk másik, a göröggel közös időrendbe nem foglalható bibliai-zsidó múltunkban teremtődött meg: a kinyilatkoztatás- és megváltáseseemény időbelisége minden alapvető körköröséget kizár. A szabadság paradigmátikus története a szolgaság egyiptomi házából való kivonulás, amelynek elbeszélése a teremtés időtlen és a beteljesülés végidejű idejéhez vezethető vissza és előre. A világban elfoglalt mindenkori hely időbeli történetekben való tájolóása lesz az a gyökerében apokaliptikus modell, amelyet az újkor filozófiai történelemkezelése a világtörténelem fogalmában elvi magaslatokra emel.

2

A történetiség feltétlenség és esetlegesség szélsőértékei közt utat kereső gondolata szerint önmagunkat megragadni a hozzánk vezető utakon lehet. Az időben kibomló kinyilatkoztatás szociológiai alanya vagy az egyszeri belátással felismert ösztörténetben, vagy a világegész lényegfolyamatainak ésszerűen beigazolóódó történeteiben kibontakozó emberiség. Az út mindkét esetben a létviszonyok előrehaladó tisztázóódása.

Auguste Comte a minden spekulációról lemondó társadalomfizikával, melynek végül a szociológia nevet adta, a megroppant társadalom megbízható újjászervezését akarta elvégezni. Az egyén, a család és a társadalom viszonyairól gyűjtött tényeknek az emberiség ösztörténetében kell elnyerniük a helyüket: a szociológia így emelkedik az emberi evolúció mindent átfogó áttekintéséig. Minden egyes világtörténelmi mozzanat – szinkronikusan – az egyidejű szerkezetekben és – diakronikusan – a változásban is helyet kap. A diakronikusan jelentőségteli helyet a gondolkodás fejlődését elbeszélő „három stádium”-törvény adja meg, a teológiától a metafizikán át a tudományig (Comte 1979: 191–218). Minden valódi mozgás hajtóereje a gondolkodási képesség fokozatos fejlődése: a tudás megtisztulása a valóság tapasztalásra szorítókozó felfogásáig. „A filozófia születése óta a társadalom történetét úgy tekintették, mint amit az emberi szellem története kormányoz. [...] így az emberi szellem egyetemes történetét kell választanunk – vagy inkább megtartanunk – az emberiség minden történeti tanulmányozásának természetes vezérfoalaként” (Comte 2000: 256). Kezdetben az emberi szellem elkerülhetetlenül folyamodott

---

3 A gondolkodástörténetről mint a barlangból kivezető utak történetéről lásd: Blumenberg 1989. A barlang-hasonlatban annak kifejtetlensége hagyja a legnagyobb hiányérzetet, hogy kik oldozták el az első béklyókat (Tatár 2009: 23).

természetfeletti erőkhöz a világjelenségek magyarázatára, de a képzeletet fokozatosan kiszorította az ész (*savoir*), az előrelátás (*prévoir*) és az alakítás (*pouvoir*) érdekében. A teológiából a tudományba vezető ugrást homályos elvek köztes fázisa könnyítette meg, amilyen a természet, az erő vagy az egység. Az ilyen elvek felszámolásának a lehető legkevesebb maradékig kell jutni; mivel azonban minden tény megfigyelése az ember számára lehetetlen, egyetlen elv elkerülhetetlen. A változásnak ez a mindent átható ereje és elve, amely összekapcsolja az egyes megfigyeléseket, egy két napig tartó meditatív állapot látomásaként jelent meg Comte előtt. A Nicolas de Condorcet által ihletett felfedezéséről Comte egyfajta megvilágosodás szavaival adott hírt, amely nem mellesleg az emberiség történetének tizenhét évnyi tanulmányozása után esett meg vele. A társadalmi megismerés adatgyűjtő pozitívizmusa máig is tényeknek és változásmintáknak ugyanebben a feszültségterében találja magát, körkörös egymásra vonatkoztatásuk bevégezhetetlen feladatával. Legtágabb horizonton a tét a sok és az egy elbeszélhető összekapcsolása.

Karl Marx csaknem egyidejű roppant elbeszélése, amely a valóság mozgását akarja minden belső feszültségével és azok feloldódásával elbeszélni, az elidegenedés dinamikus története. Az eddigi történelemben az emberek „mindinkább egy számukra idegen hatalom igája alá kerültek”, saját termékeik dologi hatalommá szilárdultak felettük, és idegen, rajtuk kívül álló erőként jelennek meg: „ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben” (Marx és Engels 1974: 43). Aki a jelent érteni és a jövőt elővételezni akarja, annak a lét mélyére kell pillantania, onnan kell a világ és az ember helyes fogalmát előhozni, majd ezekből a világkorszakokat és az ember mindenkori alakját levezetni. Ez az eddigi utolsó totális történet fogalom és valóság ellentétek és feloldódásaik dialektikusan előrehaladó egybeesésén alapszik. A lényegi, voltaképpenileg valóságos, azaz termelési alakzatok vonulata néhány lapon elbeszélhető, a törzstől a rabszolgatartó és a feudális viszonyokon át a tőkés rendig. A feszültségek kiegyezését és újjáalakulását a termelőerők hatóereje kíséri: aki a két történetet az ember fogalmából kiindulva helyesen, azaz a hármas dialektika lüktetése jegyében kapcsolja össze, a kiteljesedés legigazabb történetét mondja el, tézisektől antitéziseken át egyre magasabb szintézisekig. A magaslati nézőpont az abszolút tudáshoz közeli pont, az a társadalmi hely, amely a kiteljesedett – tulajdon nélküli – emberhez a legközelebb van: a proletariátus gondolkodása. Marx egész műve ezt a szükségszerű történésteljességet törekszik egyre konkrétan megközelíteni, mígnem a kibontás legutolsó alaptörténeteként az áruként működő társadalomig hatol. A történések és így a helyes megragadásuk magva az „elidegenedés”, az ember „külsővé-idegenné” váló tevékenysége, amelynek elkerülhetetlen folyamatai magából kifejlének – és kifejlhetők (Marx 1981: 82; vö. Löwith 1996: 73–94). Jelenünk közvetlen alapító története az újkori bekerítés, ahogy az emberiség alaptörténete a magántulajdon megjelenése. Az „eredeti felhalmozás körülbelül ugyanazt a szerepet játssza a politikai gazdaságtanban, mint a bűnbeesés a teológiában” (Marx 1975: 348). Ami a végső történéseket, azaz a történelem végét illeti: gondolkodás és valóság a tulajdon nélküliség kommunizmusának általános nembeliségében esnek egybe. Ez a vég nem az események végtelenbe tartó folytatódását zárja le, de az utána következőkről érdemi elbeszélések már nem szülehetnek.

Időközben a felszín alatti materiális erők működésének sokféle története íródott. A források tanúságaira hivatkozva végigkövettük az ész, a varázstalanítás, a felszabadulás,

az igazság, a szépség, az értékek mégoly nemes akarása mélyén az esztelenség, a megfélemlezés, a hatalomakarás valóságosabbnak látott illúziótlan ellentörténeteit (ld. Foucault 2004, Foucault 1998; Bourdieu 1979). A dialektika hatalmas ereje az anyagból mindenhol kifejtette a több-kevesebb szükségszerűséget hordozó hanyatlásmodelleket is, és ezt a leleplező munkát bármilyen tárgyon tovább folytathatja. Ha a felvilágosodás a félreértett, mert egyoldalúan használt ész katasztrófatörténete, akkor egy új történethez új kiindulópontot kell találni: a világ utánzására hagyatkozó művészet, az eleve kommunikációban zajló ésszerűség vagy egy eredendőbb hitelesség önhordozó alapjain. Ehhez egy másik, mélyebben rejlő múltba kell aláereszkedni, vagy egy tágabb elv teherbírását kell próbára tenni. Mindkét kiút új nagy történetek kibontakozását hozta: a szokásos múltjaink elé hatolás egy klasszika előtti „eredetibb” görögséget vélt, a kommunikáció elve pedig feltárta a nyilvánosság keletkezéstörténeteit.⁴

A változások helyett az egyidejűtlen egyidejűség szerkezeti iránti érdeklődés gondolkodásformája elsőként Émile Durkheim művében öltött szociológiai alakot. Utolsó nagy munkája, amely minden korábbi kísérleténél közelebb hatol a társadalom önálló valóságához, törzsi rítusok és vallásképzetek tömkelegén át vezet el a mélyszerkezetek azonosága miatt minden kultúrára érvényesnek vélt következtetéseikig. A csoport legintenzívebb totemisztikus valósága az, ami a világhoz való viszonyokat mindig is szervezi. A mindenkori totem körüli kultikus együttlét felfokozott kollektivitása közös cselekvés-, érzés- és gondolatvalóság, amely kiárad a mindennapok világalakítására. Az ünnep és a hétköznapi éles kettősségében a világ egymást kizáróan szentre és profánra bomlik (Durkheim 2003: 195–224). Minden társadalmiság a gondolkodásnak, azaz a világ szimbolikus tagolásának a kulturális ősjelenetét, a világ vallási kettéosztásának alapepizódját ismétli meg, hogy aztán ezt a kettéosztást a már kettéválasztottakon belül tovább érvényesítse. Bár korunk társadalmának önmegragadási és önmegjelenítési aktusai látszatra nem vallásiak, szolidaritási középpontjuk mégis valami szent, amit a hozzá tartozók tetteleg és gondolatilag újra és újra végrehajtanak. A mindenkori rend születéseseeménye elbeszélhető a szoros összejövétel „forrongásos” paradigmájában:

Alkotó vagy megújító szellemű korszakokkal akkor találkozunk, amikor az embereket különböző körülmények arra kényszerítik, hogy mind szorosabb közelségbe kerüljenek egymással, amikor az összejövetelek, gyűlések mind gyakoribbak [...]. Ilyen a nagy keresztény válság [...]; ilyen a reformáció és a reneszánsz; ilyen a francia forradalom időszaka [...]. Az ilyen pillanatokban [...] a fennköltebb életet olyan magas hőfokon és olyan kizárólagos módon élük meg az emberek, hogy ez szinte teljes egészében lefoglalja az egyéni tudatokat” (Durkheim 1978: 212).

Egy funkcionálisan szerveződő társadalomnak a gondolkodás egyre nagyobb fokú érzelmentessége felel meg: a funkcionalitás elve a mai, személytelenül munkamegosztásos viszonyaink legbelsejében rejlik (vö. Durkheim és Mauss 1978: 334). A csoport ereje az erő fogalmává, a morális erő a belső lendület eszméjévé, a csoport oksági viszonyai a

---

4 Nietzsche nyomán sokan ezt az eredetit az archaikus görögségben keresik, például kései munkáiban Foucault is. Jürgen Habermas egy uralommentes közösség elvi alapjait keresi egy eredendően nem monologikus észben és a nyelv egyetemességigényében (Habermas 2011).

természeti okság elvévé szellemülnek (Durkheim 2003: 390). Egyre gyakrabban válnak egyre elvontabb eszmék a közös megszentelés tárgyaivá: így védi az emberi jogok eszméje a személyt, azaz a mindenkiiben ott lakozó általános embert. Az individualitás az „előrehaladó autonómia” termékeként a személy sajátos alakja: maradandó magva a szolidáris közösség, amely ma, „az emberi személyiség ügyeire való szenzibilizálás” évezredei után autonómiát vár tagjaitól (Durkheim 1984: 159; 1991: 100). A morfológiai változás alapja a csoportok létszámának és sűrűségének rövidre fogható, de érdektelensége miatt is kifejtetlenül maradó növekedéstörténete.⁵

A rend evolúcióját és benne a modernizáció legtöbbet hivatkozott történetét elsőként Talcott Parsons beszélte el. A rend keresésében legkövetkezetesebb rendszergondolat összetartó ereje a cselekvés elemi rendszerén belül helyezi el a társadalmi világ egészét, mégpedig funkcionálisan működő társadalmi alrendszerek egyensúlyi összhangjaként. Minden társiasság adott alapfunkciókat ellátó rendszere korunkban bontakozott ki a leg-hatékonyabbá. A differenciálódásnak nevezett kibontakozás eredményeképpen létrejött négyelvű rend az *alkalmazkodás*, a *célmegvalósítás*, az *integrálódás* és a *kulturális mintafenntartás* jegyében zajlik. A négyféle működés egyre következetesebbé szerveződik saját körein belül: a *gazdaság*, a *politika*, a *társadalom* és a *kultúra* rendszereiben. Az élő szervezet hasonlatosságára elgondolt rendszer akkor indul romlásnak, ha a részek között zajló kölcsönös cserék áramlásában az egyikük túlsúlyra kerül. Így magyarázza Parsons a harmadik – és jósolja meg a szovjet – birodalom elkerülhetetlen összeomlását: mindkét rendszer egyensúlya a politika felé borult fel. A hatékonysága miatt áhított modernizáció helytől és kortól független teendői ebből már könnyen levezethetőek: az evolúciós jelszó a differenciálás. A mai Nyugat a rokonsági viszonyok archaikus szabályozottságának, a korai magaskultúrák rétegzettségének, a hivatal középkori bürokratizálódásának a fejlődésküszöbein túljutva lett azzá, ami: a piaci gazdálkodás, a demokratikus társiasság, az egyetemes jogszerűség és az értékrendi általánosság páratlan világa.⁶ Parsons elbeszélése ugyan történelmi folyamatokról szól, de a bizonytalanság kiszámíthatatlanságának rendszerépítő mozzanata ellenére voltaképpen nem a történelmi időt veszi igénybe. Minden evolúciós pillanatban történhet másként is, de a társadalom összrendszere hosszú távon a folytonosság és az egyensúly felé mozog. A hatékonyabb felé haladás esetleges pályáját visszaesések és áttörések szakítják meg, amelyeknek történelmi mozgások a megfelelői, ám ezek a rendszerelv bontakozásába rendszerszerűen beleillő jelenségek. A társadalmi fejlődés: a négyes sémához való igazodás. A konkrét társadalmi folyamatok egyre inkább a négy funkcionális követelményhez igazodnak – a maradéktalan teljesülés lenne a történelem vége (vö. Parsons 1971: 7. fejezet).

A történelemtől való elszakadásban Niklas Luhmann tette meg az utolsó lépéseket, amikor a társadalmi rendszerműködést következetesen az organizmusok működésének leírásához kapcsolta: a történészek okokat keresnek, ő evolúciót követ végig, történelmi koherencia helyett elméleti konzisztenciát akar (Luhmann 1976). Az elvi áttörés szempontunkból a történelmi változások emberi szándékoltságáról való teljes lemondás funkciók

5 A létszám és a sűrűség, a társadalmi miliő kategóriáihoz lásd: Durkheim (1978).

6 A primitív és az ókori társadalmak kifejlődéséhez lásd: Parsons (1996). A későbbi, felénk tartó fejlődésfokokról lásd: Parsons (1971, 1964: 339–357).

javára. Az evolúció itt nem a környezethez való jobb alkalmazkodás, hanem a rendszereken belül zajló folyamat. Következésképp differenciálódott korunkban, túl a középkori egységrenden, az immár önmagukban működő rendszerek a világuk felépítéséhez maguk választják ki az elemeket, építik ki saját szerkezetüket és határaikat is a legegyszerűbb séma szerint, minden rendszer a maga az kétértékű választásaival: a tudomány az igazat, a gazdaság a megtérülést, a politika a hatalmat, a vallás az transzcendenciát választja a hamissal, a veszteséggel, a tehetetlenséggel és az immanenciával szemben.⁷ Az önteremtő rendszerekben folyamatos az esetlegesség lehetőségéből adódó változás, ami maga a temporalitás, bár ez nem az ember fenomenológiai ideje, hanem a pusztán „előbb–utóbb”. Ez a kontingencia nem a saját életidejében élt emberélet tetteinek és elszenvedéseinek esetlegessége (Luhmann 1992: 93). A társadalomalakulás evolúciós működése nem okok és okozatok pályáin, hanem változatok és kiválasztások szerkezeti elágazásaiban zajlik. A funkciógondolatnak az „értelem” egykor szellemi fogalmában való érvényesítése szerint a pszichikai és a társadalmi rendszer a választásban kizártakat lehetőségtöbbletként őrizve válik emberivé – és egyben esetlegessé, amivel szemben a folytonosság megteremtése a tét.⁸ Az információ, a közlés és a megértés egymásutánjában, vagyis a kommunikációban a társadalmiság egy szellemes átvitel révén a variáció, szelekció, stabilizáció biológiai láncolathoz kapcsolódik, amely így minden embernek a paradigmája lesz. A sajátosan emberi, azaz pszichikai és társadalmi rendszerek többlete egy tisztán funkcionálisan felfogott értelemszerűség, amelynek értelme, hogy az egykor nem választottak nem vesznek el a későbbi választhatóság számára. Az „értelem” a „nem” választásának bármikori felülírási lehetőségéből táplálkozik. Csak a tudat és a társadalom képes rá, hogy önkalkotásában a lehetséges és a valóságos különbségét ilyen módon kezelje. A történetelenségre való átállás azonban az ember feladásával jár, ami Luhmann szerint éppen a tehermentesítést jelenti, mivel a rendszerek sokaságának saját magában való összerendezésével amúgy sem tudna megbirkózni. Ha azonban az ember minden rendszer környezete (Luhmann 1984: 286), akkor ezeknek a rendszereknek az evolúciója őt is érinti: szétszakadásuk és teljes elkülönülésük folyamatai őt emésztik fel, mert benne és belőle működnek.

Ami a modern világ születését illeti, Luhmann áttekinti az Európához vezető különüt megközelítéseit, és mindegyiket egyoldalúnak találja. A keletkezési mozzanat keresésében hol a gazdaságnak, hol a vallásnak, hol a politikának jut meghatározó szerep, miközben a voltaképpeni evolúciós vívmány maga a differencia elvére való valóságos átállás (Luhmann 1992: 11). Ez a semlegesnek akart leírás ugyan a funkcionális rendszerek meglétéből indul ki (Luhmann 1984: 30), ám ezek megfigyelése nem más, mint eredeti konstrukciós teljesítmény. Ez a funkcionális világjelenségekkel összhangot kereső program ironikus törésben világítja meg az embert, akibe mintha tőle idegen folyamatok települtek volna bele: mintha a történelem nem is a mi történetünk lenne. Aki a funkcionalitás evolúciós történetét írja, az a tartamok cselekvésmentes stratégiáját⁹ érvényesítve beszél el új értelem-történetet, amely még mindig saját magunknak szóló történet: a természetiség minden korábbinál lemondóbb története.

7 A rendszerek felépüléséről és újkori differenciálódásáról lásd: Luhmann (1998: 60, 707).

8 Az „értelem” funkcionalista fogalmához a cselekvéseméletekkel szemben lásd: Luhmann (1971: 25–100).

9 Az időkezelés modelljeihez lásd: Assmann (2022: 14, 67).

Tudománykultúránk naturalizálódása a természeti alkalmazkodás és kiválogatódás egyre kifinomultabb történeteit produkálja. A biológiai gondolatmozgás leleményessége a kultúra történetét – az örökítés alapegységeként tételezett – gének helyett mémek feltevésével teszi következtetéssé: a bevált emberi tartalmak hatékony továbbörökítésének útja egységnyi tudásmintázatok kiválogatódása.¹⁰ Természettörténetként való tudományos önelbeszéléseink azonban újabban már minden szellemit a szerves életbe horgonyoznak bele, az evolúciós túléléskultúra immár neuronálisan hordozott rendjeit keresve. E törekvés minden eredményessége ellenére a természetgondolat elvi következtetessége a megszámlálható végtelenbe tart és legvégül – ahogy már Kant is tudta – felszámolja a kezdés szabadságát mint a természet körén kívül eső feltételt. A személy nem más, mint „narratív gravitációs pont”, amely a történések során vezérmotívumokat és ismétléseket épít magába, de döntéseiben a természet esik meg.

3

A történésekhez és a „bennünket körülvevő valósághoz” ragaszkodó gondolkodás máig legnagyobb hatású szociológiája Max Weberé, amelynek szándéka éppenséggel a történésben működő emberi okok felderítése, amelyek kapcsolatokká, szerkezetekké, rendekké állnak össze, és intézményesülve minden későbbi egyéni cselekvésre hatást gyakorolhatnak. A megértő történelemmegismerés egyedül értelmes kiindulópontja az az értelem, amit az eleven ember a világnak tulajdonít. Egy historista szellemben elgondolt társadalomtan szerint a történés mindenoldalú összefüggésében akár egyetlen konkrét jelenség teljes valóságának kimerítő megragadása is elvi okokból lehetetlen. Ahogy a valóság semmilyen tudomány által nem foglalható zárt rendszerbe, úgy egyetlen mozzanata sem önthető végérvényes fogalomba (vö. Weber 1998: 29). Fogalmaink nem azonosak a „bennünket övező” valósággal, még csak nem is annak képmásai, de lehetővé teszik annak „érvényes *gondolati rendezését*” (Weber 1998: 68). Fogalmaink univerzuma és a való világ nem ugyanaz a világ, egymástól való – elvileg kiiktathatatlan – távolságuk mértéke végső soron rajtunk múlik. Ha a történelem az evilági egyszerűség szférája, nézőpontot is anyagán belülről kell választania. Az individualitásgondolat következtetessége szerint a történelem homogén terének nem létezik kitüntetett pontja, lévén egyetlen esemény sem általánosabb a többinél. A mindenkori világállapotnak, amely minden egyes elemében történelmileg keletkezett, a megelőző pillanat teljes, éppúgy egyedi kozmikus állapota az oka, ahogy ő maga is bekapcsolódik a rá következők okrengetébe. Amikor a kívül-belül végtelen történéskaoszba az ember fogalmi rendet visz: a saját perspektívából jelentőségteli összefüggéseket ragadja ki és formálja oszthatatlan jelentőségű „történeti individuummá”.¹¹ A hamis pozitívizmuson végzett korrekció a történeti rekonstrukciók nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy a források maguktól nem beszélnek: a rendelkezésre álló anyagot a mi kérdéseink változtatják egyáltalán forrássá. Az ideáltipikusan teremtett alakzatoknak nincs önmagukban vett jelentősége és története, csaka a „mi számunkra” bírnak

10 Lásd például: Dawkins (2005), elvibb-filozófiaibb igénygel: Dennett (1998: 368–397 és 1992). A kultúráról mint funkcionális instrumentumról lásd: Diamond (2013: 267–305).

11 A történetírás perspektivitásának újkori felfedezéséről lásd: Koselleck (2003c).

egyáltalán értelemmel, miközben minden egyes letűnt tárgy is szüntelen változóban van, a neki tulajdonítható értelem soha nem rögzül végérvényesen. Minden történelem „a jelen értékeinek-érdekeinek álláspontjából íródik”, és minden egyes jelen új kérdéseket szegezhet a történelmi anyagnak (Weber 1922a: 259). Az így kiválasztottak magyarázata az oksági szövevény számunkra meghatározó vonulatait keresi: a hatásokon és kölcsönhatásokon át jelen önmagunkhoz vezető viszonylagos történeteket.¹² A történelemben a szándékolt, vélt, sejtett vagy éppen csak féltudatos, de mindig egyének által hordozott értelmet a természetiség változó értelmezetségű erői kísérik, segítik és akadályozzák.

Weber keletkeztetéstörténeteit mindenesetre a sajátosnak látott újkori nyugati racionalitás szempontja szervezi: „Mindenekelőtt tehát megint az a legfontosabb, hogy az okcidentális, és ezen belül a modern okcidentális racionalizmus *sajátos mivoltát* felismerjük és keletkezésében megmagyarázzuk” (Weber 2007: 19). A történelem a történekek pluralitása (ld. Marquard 2015: 102–123), amely így tekintve a sajátos racionalitások és irracionálisok sokféleségén alapszik. Ezek teremtő erejét és mélységesen nem dialektikus paradoxiait kidolgozni, állandó tekintettel az élet „bennünket övező valóságára” – ez az a program, melyet Weber a kultúra tudományai számára elgondol. Az így kibontakoztatott tudományos értelem-történeteink egykori cselekvések szándékolt és nem szándékolt összefüggéseiről beszélnek. A hozzánk vezető történetvonalak nem melleleg a cselekvések lehetőségterét akarják feltárni – aminek a történetből való tudatos kilépés is része lehet.¹³

Az „előbb” és az „utóbb” tehát konkrét tartalommal jelentőségek szerint telik meg. A történeti konstellációk belső következetességgel megalkotott fogalomalakjai a jelen jelentőségeire irányuló hatásukat is tartalmazzák: „genetikus” jellegüket ez a beépített keletkezés adja (Weber 1998: 51). A lehetséges hatótényezők sokaságából összehasonlítások tesznek valószínűvé adekvát okokat – a magyarázat elvi lezárhatatlanságának tudatában (Weber 1998: 35). Weber minden történeti kritika ellenére máig sem varázstalanodott tanulmánya, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* a modern világ egyik leghíresebb szociológiai születéstörténete, a kapitalista mentalitás keletkeztetése részben vallási gyökerekből. Mivel egy intuíció szerint pesszimiztikus individualizmus hat a puritán múltú népek kulturális és intézményi jelenében is (Weber 2020: 82), a protestantizmus éthosának fogalma a modern emberalak létrejöttére – a hivatás világon-belüli aszkézisére, a világalakítás tartására, az elkülönülő individualitásra – összpontosul. A szellemi valóságalkotó hatása melletti döntés alapján végzett forráskutatás prédikációk tömegét vizsgálja át a predestinációtan életviteli következményei nyomában. A jelenkori világ-szerkezet egyik meghatározónak látott összetevőjének, a gazdasági következetesség szellemének az eluralkodásában, vagyis a hétköznapi élet természetes elfogultságának tömeges megtörésében a saját szempontból újraolvasott lelkipásztori források az eleve elrendeléssel szembesülő üdvösségkeresést mutatják hatékonynak (ld. Hidas 2020: 191; 2018: 166–182).

Ez a könyv, amelyhez a magunkról való gondolkodás máig visszatér, tartalmaz egy utólagos betoldást, amely egy háromezer éves múltba vezet vissza, mintha Goethe szavainak akarna megfelelni: „Aki három ezredévről / nem képes, hogy számot adna, / ki nem talál

¹² A hatásösszefüggések és az affinitások logikájához lásd Hidas (2020a: 223–225) és Kollár (2021).

¹³ Ilyen értelem-történetként rekonstruálja Charles Taylor a modern személyiség születését (Taylor 1989), Jan Assmann az ókori Egyiptom egész történelmét (Assmann 1996).

a sötétből, / vakon élhet napról napra”¹⁴. „A világ varázstalanodásának az a nagy vallástörténeti folyamata zárult itt le, amely a régi zsidó próféta-sággal kezdődött, és a hellén tudományos gondolkodással karöltve mint babonát és bűnt vetette el az üdvkeresés minden mágikus eszközét” (Weber 2020: 81). Utolsó éveiben, a saját racionalitás egyre tágabb horizontú vázlataiban Weber világkorszakokat átívelő, az alakuló kibontakozás értelmében vett fejlődési folyamatok ideáltipikus történetrendjein dolgozik (Weber 1998: 59). A „világtörténet” eredendően újkori és sajátosan okcidentális gondolata akkor lehet több spekulatív ötletnél, ha a „közös történelmi sorsok, hagyományok és kultúrjavak” (Weber 1922b: 141) kulturális emlékezetünk közkinccsei. Az összemberiségnek azonban, legalábbis mai állapotában, nincsen megosztható saját múltja. Weber szerint a megörökölt alkat és a véletlenektől formált életvitel különbségeinek tudatos hagyománnyá kell szilárdulniuk, hogy közösséget tartsanak meg (Weber 1992: 91). A bármiképpen jelentős jelenből visszatekintve azonban beazonosíthatók a saját kultúra *egyetemes történetének* körvonalai,¹⁵ innen nézve válnak előtörténetté a múlt egyes eseményei. A saját kultúra születésére és sajátosságára kérdező Nyugat számára az ókori zsidóság és a kereszténység mellett – sajátos jelenünkhöz való hozzájárulását tekintve – a görög és a római antikvitás is része a saját kultúra *egyetemes történetének*. Világunknak – visszatekintve – több kezdő- és még inkább fordulópontja van: a legkülönbélebb szellemi és anyagi folyamatok egymást keresztező szálai futnak össze abban a valamiben, amit – az orienshez képest – okcidensnek, sajátunknak tudott korszakát pedig modernségnek nevezünk. Webernél az „okcidens” és az „oriens” a maguk ideáltipikusan egymásra vonatkoztatott elkülönítettségében ellenfogalmakká lesznek: az oriens az, ami az okcident egyáltalán okcidenssé teszi – és fordítva. A történetekben felszínre vetődő új szempontok mindig új összorientációt nyújtanak, az anyag minden átrendeződésével áthelyeződik az oriens. Az antik világ hanyatlásának társadalmi okait elemző tanulmányában írja Weber a következőket: „A földközi-tengeri, európai kultúraalakulás kontinuum *mindeddig* nem ismert sem lezárt ciklusokat, *sem* egyértelműen orientált, »egyenes vonalú« fejlődést. Időnként az antik kultúra tökéletesen elmerült jelenségei bukkantak felszínre később, egy számukra idegen világban” (Weber 1924: 278).

Weber gondolkodása egyre következetesebben a modern Nyugat sajátos racionalitásának felismerése köré szerveződik. Műve a racionalizmus sokféleségének „szociológiája és tipológiája”, mivel a világ sokféle szféráját is többféle szempont szerint lehet racionalizálni (Weber (2007a: 205). A kultúrák eltérő irányokba szervezték meg a világhoz való viszonyulásukat, a világ irracionálisának sajátos tapasztalataiból kiindulva. Bár a vallások legtöbbször egyformán a világgal való elvi feszültségre épül, a megváltásvallások világelutasítása körében – a személytelen isteni világregd és a személyes túlvilági cselekvő Isten képzetével is összhangban – a világból való buddhista menekülés és a tevékeny puritán világalakítás lehetőségei bontakoztak ki következetes módon. Egy váratlan belátás, amely Webert a zene tanulmányozása közben érte, a nyugati állam, a nyugati város, a nyugati tudomány, a nyugati gazdaság és még a nyugati művészet történetét is a *világ feletti uralom*

14 Vas István fordítása (Goethe 2001).

15 Weber a kifejezést a történész Eduard Meyertől idézi, aki „a mai kultúra genezisének *egyetemes történetéről*” beszél, és a történelmileg „lényeges” fogalma kapcsán azt mérlegeli, milyen szerepet kaphatnak egy ilyenben mondjuk az inkák vagy az aztékok (Weber 1922a: 258).

hullámokban fokozódó szemléleti következetességében láttatja.¹⁶ Ettől kezdve minden, magaskultúrákat tárgyaló kultúraszociológiai kísérlet és fogalmi összefüggéseket alapító szociológiai elméleti töredék ennek a látványnak a hitelesítését szolgálja.

A modern világ egyik legnagyobb hatású alapító története mindenesetre a „varázstalanodás” nem kizárólagosnak szánt története, amely a jelenkor páratlan konstellációjához vezetett: a kezdetén a próféták radikálisan vallási szempontja először különült el minden politikai racionalitástól, a végén pedig – a transzcendenstől magát mindinkább elkülönítő immanenciában – a tudományok vitték végig a világ tisztán világon-belüli oksági kozmosszá alakítását. A tudomány hivatásáról szóló híres beszéd tudománytörténeti íve, az intellektualizálás hellén szellemének születését megidézve, a platóni barlangban kezdődik (Weber 1998a). A hatalmas weberi elbeszélés megrökönyödést okozó feszültsége abból az évezredes kettős alakulásból fakad, amely az elvi gondolkodás ősjelenetétől a jelenig húzódik: egyre kiterjedtebb tudásunkhoz, amely öneszmélésig és világösszefüggések szikár ismeréséig vezet, nem társul többé világbölcsesség, amely az élet értelméről igazítana el. A szellemnek ebben a történeti helyzetében kibontakozó weberi tudomány kellős közepén tehát egy intuitív mozgásmetafora áll, amelynek feszítőereje azóta is arra hív, hogy új és új történetekkel és ellentörténetekkel töltsük fel.¹⁷

4

Korunk tudományossága elvek és elbeszélések kultúránk – és talán elménk – mélyén rejlő meghasonlottságának kapcsolatán dolgozik: racionalitásunk egyikről sem akar lemondani. Ami a történetet illeti, a társadalmak és kultúrák koherenciaigénye jellemzően történetekben ölt alakot, amelyek nem pusztá egymásutánisággként, hanem értelemösszefüggésként jelenítik meg a hozzánk vezető időbeli utat. Világunk „acélkemény burka” (Weber 2020: 186),¹⁸ azaz a mindjobban ránk telepedő otthontalan funkcióvilág ellenére a valóság továbbra is történeti alakulások emberi okokat kereső elbeszéléseiben ölt a számunkra szimbolikus alakot: a funkcionalitás ember szervezte és működtette rendjei az anyagi és szellemi feltételek közt zajló szabadság rövidebb-hosszabb történetei. Az újkori keletű társadalomtanok, éppen jelenkori önmagunk módszeres megragadására törve, a rend történetében és a történelem rendjében is érdekeltek.¹⁹ Számunkra nemcsak a mindenkori világhelyzet egyszeri, a lehetőségek történetileg adott készletével: az ember mivolt alakja sem időtlen. A kultúra embere értelmi rendekben viszonyul a kultúra épp ezáltal lehetséges világához.²⁰ A világhoz és magunkhoz való mai viszonyunk – az alakulások jelentőségének bibliai mintákat mozgósító újkori felfedezése óta – mélységesen történeti viszony, akkor is, ha az eligazodást nagyszabású elbeszélések helyett rövid epizódoktól várjuk, és ha a történésben nem önmagáról tanúskodó kötelmek kifejlését

16 Lásd: Weber (2021); a Nyugat jellegéhez: Weber (2007); a felfedezéshez: Weber (1926: 349).

17 A feltöltéshez újabban lásd: Taylor (2007); ellentörténetként lásd: Lauster (2014) és Joas (2019: főként 355–418).

18 Az otthontalanságnak ez a képe Jacob Taubes szerint gnosztikus toposz, lásd: Taubes (1996).

19 Vö. Voegelin (1956: 19): „A történelem rendje a rend történetéből emelkedik ki.” Az irodalomtudomány nagyhatalmú műveinek társadalomelméleti implikációit bontja ki legújabban: Szabó (2022).

20 Ezt nevezi Weber a kultúratudományok transzcendentális előfeltételének is, lásd: Weber (1998: 38).

keressük (vö. Strawson 2004: 428–452).²¹ A legrövidebb történettörredék is alakulások hosszú tartamában keresi a helyét, amelynek legnagyobb léptéke az emberiség elágazásokkal és ellentmondásokkal terhes története. A tét a saját jelen orientálása, amennyire tőlünk, érintettektől belülnézetből telik.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. és Max Horkheimer (2011): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz.
- Assmann, Aleida (2022): *Zeit und Tradition. Kulturelle Strategien der Dauer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Assmann, Jan (1996): *Ägypten. Eine Sinngeschichte*. München: Carl Hanser.
- Blumenberg, Hans (1989): *Höhlenausgänge*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction. Critique sociale du jugement*. Párizs: Les Editions de Minuit.
- Bruner, Jerome (2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum.
- Comte, Auguste (1979): *A pozitív szellem*. Budapest: Magyar Helikon.
- Comte, Auguste (2000): *The Positive Philosophy II*. Kitchener: Batoche Books.
- Dawkins, Richard (2005): *Az önző gén*. Budapest: Kossuth.
- Dennett, Daniel C. (1992): The Self as a Center of Narrative Gravity. In *Self and consciousness: multiple perspectives*. Frank S. Kessel, Pamela M. Cole és Dale L. Johnson (szerk.). Hillsdale: Erlbaum, 103–112.
- Dennett, Daniel C. (1998): *Darwin veszélyes ideája*. Budapest: Typotex.
- Diamond, Jared (2013): *A világ tegnapi. Mit tanulhatunk a régi társadalmaktól?* Budapest: Typotex.
- Durkheim, Émile (1978): Tényítéletek és értékitéletek. In *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile (1984): *Erziehung, Moral und Gesellschaft (L'education morale)*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Durkheim, Émile (1991): *Physik der Sitten und des Rechts (Physique des mœurs et du droit)*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: LHarmattan.
- Durkheim, Émile és Marcel Mauss (1978): Az osztályozás néhány elemi formája. In *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–330.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2000): Der Ursprung der Moderne in Westeuropa. In *Die Vielfalt der Moderne*. Weilerswist: Velbrück.
- Foucault, Michel (1979): *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen: Latin Betűk.
- Gadamer, Hans-Georg (2003): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Osiris.
- Goethe, Johann Wolfgang (2001): *Nyugat-keleti díván*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hidas Zoltán (2018): Reformáció és modern világ. In *Törékeny értelmvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat, 166–182.
- Hidas Zoltán (2020): A Protestáns etika helye. In Max Weber (2020): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: LHarmattan, 191–200.
- Hidas Zoltán (2020a): Magyarázó jegyzetek. In Max Weber (2020): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: LHarmattan, 201–254.
- Joas, Hans (2019): *Die Macht des Heiligen. Eine Alternative zur Geschichte der Entzauberung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Kollár Dávid (2021): Max Weber and the chemistry of the Protestant ethic. *Social Science Information* 60(4), 504–521.
- Koselleck, Reinhart (2003a): „Üjkor”. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 345–400.
- Koselleck, Reinhart (2003b): „Tapasztalati tér” és „várakozási horizont” – két történeti kategória. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 401–430.
- Koselleck, Reinhart (2003c): Nézőpontfüggőség és időbeliség. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 201–237.
- Lauster, Jörg (2014): *Die Verzauberung der Welt*. München: C. H. Beck.
- Löwith, Karl (1996): *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest: Atlantisz.

21 A gondolkodás egyfelől paradigmikus, másfelől narratív jellegéről lásd: Bruner (2005). A történetiség kötelezettségeihez lásd főként: Gadamer (2003: 523); a „kételkedő gyanakvásról”: Ricœur (1990).

- Luhmann, Niklas (1971): Sinn als Grundbegriff der Soziologie. In Jürgen Habermas és Niklas Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1976): Evolution und Geschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 2(3): 284–309.
- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1992a): Das Moderne der modernen Gesellschaften. In *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 11–50.
- Luhmann, Niklas (1992b): Kontingenz als Eigenwert der modernen Gesellschaft. In *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 93–128.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Marquard, Odo (2015): Universalgeschichte und Multiversalgeschichte. In *Zukunft braucht Herkunft. Philosophische Essays*. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1974): *A német ideológia*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1975): A tőke. In *Marx és Engels válogatott művei* 2. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1981): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 42. Budapest: Kossuth.
- Parsons, Talcott (1964): Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review* (29): 339–357.
- Parsons, Talcott (1966): *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs–New Jersey: Prentice Hall.
- Parsons, Talcott (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs–New Jersey: Prentice Hall.
- Platón (2014): *Állam*. Budapest: Atlantisz.
- Platón (2020): *Phaidón*. Budapest: Atlantisz.
- Ricoeur, Paul (1990): *Soi-même comme un autre*. Párizs: Éditions du Seuil.
- Strawson, Galen (2004): Against narrativity. *Ratio* (17): 428–452.
- Szabó Márton (2022): *Társadalompoétika* 3. Budapest: Ludovika.
- Tatár György (2009): A harmadik attribútum. In *Egy gyűrű mind fölött*. Budapest: Osiris.
- Taubes, Jacob (1996): Das stählerne Gehäuse und der Exodus daraus oder Ein Streit um Marcion einst und jetzt. In *Vom Kult zur Kultur. Bausteine einer Kritik der historischen Vernunft. Gesammelte Aufsätze zur Religions- und Geistesgeschichte*. München: Wilhelm Fink Verlag, 173–181.
- Taylor, Charles (1989): *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Voegelin, Eric (1956): *Order and History I*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Weber, Marianne (1926): *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Weber, Max (1922a): Kritische Studien auf dem Gebiet des kulturwissenschaftlichen Logik. In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr Siebeck, 215–290.
- Weber, Max (1922b) Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1–145.
- Weber, Max (1924): Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur. In *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weber, Max (1992): Az etnikai közösségbe vetett hit alakulása. In *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 93–101.
- Weber, Max (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (1998a): „A tudomány mint hivatás”. In *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 127–155.
- Weber, Max (2007): Előzetes megjegyzés. In *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás*. Budapest: Gondolat, 7–22.
- Weber, Max (2007a): Közvetett megfontolások. In *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás*. Budapest: Gondolat, 203–237.
- Weber, Max (2020): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: LHarmattan.
- Weber, Max (2021): *A zene racionális és szociológiai alapjai*. Budapest: Gondolat.

Hidas Zoltán

szociológus, filozófus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének professzora (Budapest), az Universitát Erfurt magántanára